

ZARZĄDZANIE W KULTURZE

2012, nr 13, z. 1

doi:10.4467/20843976ZK.12.010.0624

s. 63–76

DZIEDZICTWO KULTUROWE, WIELOKULTUROWOŚĆ

Renata Kurpiewska-Korbut

DZIEDZICTWO KULTUROWE JAKO ELEMENT PROMOCJI MIĘDZYNARODOWEJ I POLITYKI ROZWOJOWEJ TURCJI

SŁOWA KLUCZE: Turcja – Anatolia – dziedzictwo kulturowe – strategia – rozwój – promocja – Istanbuł – AKP (Partia Sprawiedliwości i Rozwoju) – ochrona dziedzictwa – Lista UNESCO

KEY WORDS: Turkey – Anatolia – cultural heritage – strategy – development – promotion – Istanbul – AKP (Justice and Development Party) – heritage protection – UNESCO (World Heritage List)

Abstract

CULTURAL HERITAGE AS AN ELEMENT OF INTERNATIONAL PROMOTION AND DEVELOPMENT POLICY OF TURKEY

For more than two decades now the protection of cultural heritage has been gaining in importance, becoming a global phenomenon and an important part of development strategies of countries, regions and cities. In general, the idea of development under the banner of culture and cultural legacy, usually occurring with the participation and promotion of the tourism sector, constitutes a component of comprehensive planning policies of many decision-making centers in the world, among others, Ankara.

Turkey, which has an extremely rich and diverse cultural heritage, reflecting expressions of many cultures and civilizations, is a particularly interesting case study in this perspective. Currently, at least officially, the concept of heritage protection is interpreted by Turkish authorities as a process of revitalization and integration of entities with historical, cultural and architectural values with the economic, social and political potential as well as a matter of international diplomacy.

However, the vision of benefits from new opportunities for use of cultural heritage both in large-scale development projects and foreign relations increasingly entails a number of negative effects. Failure of system implementation of legal protection of cultural resources, rapid population growth, uncontrolled urbanization, limited financial resources and different understanding or assessment of the historical and cultural environment make maintaining cultural heritage far more complex than in Europe. Similarly, taking advantage of the achievements of the Ottoman Empire to generate interest within the international community is removed from the process of building the culture and history of the whole society and recognizing its internal diversity.

The future will show whether the Justice and Development Party government is interested in marking out the way for policies to promote a real protection of cultural heritage, cultural polypho-

ny and putting it in the framework of a democratic vision. Or whether its priority remains the creation of a good image and reap short-term benefits from the use of the Anatolian legacy.

Ochrona dziedzictwa kulturowego od ponad dwóch dekad zyskuje na znaczeniu, stając się zjawiskiem globalnym i ważnym elementem strategii rozwojowych krajów, regionów oraz miast. Restrukturyzacja gospodarki światowej skłoniła tychże aktorów do podjęcia rywalizacji o inwestycje, miejsca pracy, subsydia, turystów, wizerunek i prestiż, a więc do poszukiwania sposobów osiągnięcia uznania, reputacji i rozpoznawalności z powodu posiadania atrakcyjnych, rzadkich dóbr, których nie mają inni. Przestrzenne, społeczne i ekonomiczne nierówności pomiędzy aktorami w wysoce konkurencyjnym środowisku globalnym stymulują ich do ponownego odkrywania tożsamości lokalnej oraz określających ją wartości kulturowych i historycznych. Motywują ich także do reagowania poprzez formułowanie strategii ekonomicznych i marketingowych wzmacniających ich pozycję, konkurencyjność lokalności w systemie globalnym¹. Generalnie koncepcje rozwoju pod sztandarem sektora kultury, w tym dziedzictwa kulturowego, występującym zwykle przy współdziałaniu sektora turystyki oraz promocji na rynku globalnym poprzez tworzenie własnej marki², stały się komponentami wszechstronnych polityk planistycznych wielu ośrodków decyzyjnych na świecie³.

Widziana z tej perspektywy Turcja, posiadająca wyjątkowo bogate i zróżnicowane dziedzictwo kulturowe, odzwierciedlające przejawy wielu kultur i cywilizacji od czasów prehistorycznych po współczesność, stanowi szczególnie interesujący przypadek. Koncepcja ochrony dziedzictwa, która była dotychczas w Turcji zjawiskiem kojarzonym z instytucją muzeum (będącą synonimem zacofania, anachronizmu, pretensjonalnej powagi, stagnacji, konserwatyizmu, oporu przeciwko wszystkiemu co nowe), w ciągu ostatnich lat uległa znaczącej zmianie. Obecnie, przynajmniej oficjalnie, jest ona interpretowana jako proces rewitalizacji i integracji jednostek posiadających wartości historyczne, kulturowe i architektoniczne z potencjałem ekonomicznym, społecznym i politycznym o charakterze funkcjonalnym. Jednakże wizja korzyści płynących z nowych perspektyw użytkowania dziedzictwa kulturowego coraz częściej powoduje, iż transformacja miejsc o znaczeniu historycznym w ramach

¹ Por. N.A. Sat, N. Güreş, A.G. Üçer, *Local Governments Role in Conservation and Evaluation of Cultural and Historical values: Beypazari case*, 42nd ISOCaRP Congress 2006, http://www.isocarp.net/Data/case_studies/787.pdf [odczyt: 25.02.2012].

² Tworzenie marki narodowej bądź marki miejsca (*nation* lub *place branding*) jest obecnie powszechnie stosowaną metodą prezentacji kraju w środowisku międzynarodowym. Pozytywny, oryginalny wizerunek kraju przyciąga nie tylko zagranicznych turystów i inwestycje, lecz także pomaga nawiązywać i wzmacniać kontakty polityczne.

³ Por. N. Basgelen, G. Demir, N. Gamm, *Turkey's cultural heritage must be protected*, Istanbul, „Hürriyet Daily News”, 9 September 2010, <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=protecting-turkey8217s-cultural-heritage-8211-an-interview-with-nezih-basgelen-2010-09-08> [odczyt: 25.02.2012].

projektów rozwojowych o dużej skali pociąga za sobą szereg negatywnych skutków. Niewydolność systemu realizacji polityk publicznych, gwałtowny wzrost populacji, niekontrolowana urbanizacja, ograniczone środki finansowe i różne zrozumienie czy też ocena środowiska historycznego i kulturowego – wszystko to powoduje, że realizacja projektów rozwojowych przy jednoczesnym zachowaniu spuścizny kulturowej przebiega w obecności liczniejszych i znacznie bardziej skomplikowanych kwestii do rozwiązania aniżeli w Europie⁴.

Rys historyczny

Kwestie związane z polityką i implementacją ochrony spuścizny historycznej oraz kulturowej są obecnie w Turcji szeroko podejmowane, aczkolwiek warto pamiętać, że nie stanowią one nowych zagadnień. Regulacje prawne w tym zakresie zostały wprowadzone już w czasach osmańskich, wraz z wejściem w życie „ustawy o zabytkach starożytności” w roku 1850⁵. Zachodnie ambicje przejęcia bliskowschodnich i anatolijskich zabytków starożytnych wywołały silne biurokratyczne reakcje w Imperium Osmańskim. Powzięło ono środki mające na celu zapobieżenie nielegalnemu wywozowi antyków ze swojego terytorium (1869) oraz doprowadziło do instytucjonalizacji archeologii jako samodzielnej dyscypliny naukowej m.in. poprzez ustanowienie Muzeum Archeologicznego w Istambule i szczegółowe zakreślenie obszaru badawczego. Podjęte w II połowie XIX wieku działania regulacyjne, świadczące o wysokiej świadomości administracji osmańskiej na temat wartości własnego dziedzictwa kulturowego, ustanowiły precedensy obowiązujące – z pewnymi modyfikacjami i uzupełnieniami – aż do lat dziewięćdziesiątych XX wieku jako podstawa dla legislacji i administrowania dziedzictwem archeologicznym Turcji⁶.

W Imperium Osmańskim i w jego następczyni Republice Tureckiej dyskurs na temat dziedzictwa narodowego oraz praktyka rozwinęły się w reakcji na zainteresowanie Europy ziemią Orientu. Mimo iż formy instytucjonalne tejże reakcji, takie jak muzea czy wykopaliska archeologiczne, zostały przeszczepione z gruntu europejskiego, oznaczała ona w swej istocie opór przeciwko europejskiemu imperializmowi. Podkreślano w szczególności fakt posiadania dóbr kultury pożądaných przez Europejczyków oraz ustanowienia kontroli nad nimi. Zainicjowano równocześnie proces negocjowania uznania potęgi Imperium Osmańskiego, podejmując przy tym próbę odzyskania utraconej władzy nad wieloma obszarami politycznymi.

⁴ Por. Z. Gunay, *Neoliberal Urbanism and Cultural Heritage, 44th ISOCARP Congress, Urban Growth Without Sprawl. A way Towards Sustainable Urbanization*, Dalian 19–23 September 2008.

⁵ Z. Enlil, İ. Dinçer, *The Role of Heritage Conservation in the Management of Urban Regions, 40th ISOCARP Congress, Urban Growth Without Sprawl. A way Towards Sustainable Urbanization*, Dalian, 19–23 September 2008.

⁶ G. Pulhan, *Cultural Heritage Reconsidered in the Light of Recent Cultural Policies* [w:] *Introduction to Cultural Policy in Turkey*, S. Ada, H.A. İnce (red.), Istanbul 2009.

Pierwsza połowa XX wieku – po obaleniu osmańskich struktur politycznych i powstaniu Republiki Tureckiej w roku 1923 – była świadkiem zwiększania wysiłków na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego. W początkowym okresie istnienia republiki, zwłaszcza w latach dwudziestych i trzydziestych, zachowanie i odnowa zabytków oraz miejsc o charakterze archeologicznym zyskały wymiar ideologiczny, a zatem i priorytetowe znaczenie. Założyciele republiki uznawali je bowiem za element istotny z punktu widzenia budowy i konsolidacji tożsamości narodu tureckiego. Stąd, mimo skromnych zasobów finansowych młodej republiki, podejmowano w tym zakresie wiele aktywnych działań, m.in. alokując środki na renowację znaczącej liczby pomników oraz prowadzenie wykopalisk archeologicznych⁷.

W drugiej połowie XX wieku, wraz z poprawą poziomu jakości życia i edukacji, umożliwiającą klasie średniej przeznaczenie większej ilości czasu na odpoczynek, turystykę oraz korzystanie z dóbr kultury, dziedzictwo kulturowe zyskało potencjał ekonomiczny. Muzea, miejsca o znaczeniu archeologicznym, miasta z zachowanymi historycznymi budowlami i pomnikami okazały się zasobami do „zarządzania” oraz generowania dochodów. Począwszy od lat pięćdziesiątych zarządzanie dziedzictwem kulturowym stało się nowym obszarem wiedzy specjalistycznej. Jednocześnie procesy migracyjne zachodzące w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, dające efekt w postaci gwałtownej urbanizacji, rozrostu terenów miejskich i dużych projektów infrastrukturalnych, a także niewystarczająca świadomość społeczna, brak kompatybilnych polityk ochrony oraz nieadekwatne źródła finansowania – wszystko to uniemożliwiało implementację ochrony zasobów kulturowych zapisanej w przepisach prawa. W ten sposób niektóre historyczne struktury urbanistyczne, w tym centra historyczne, zostały w tym okresie częściowo lub całkowicie zniszczone⁸.

Okres od założenia Republiki do lat osiemdziesiątych charakteryzował się koncepcją silnego państwa, posiadającego dominującą pozycję w gospodarce, życiu społecznym i politycznym, aczkolwiek z pewnymi modyfikacjami w różnych dekadach. Od połowy lat osiemdziesiątych państwo pod rządami Partii Ojczyźnianej (tur. Anavatan Partii, ANAP) zaczęło rezygnować z obowiązującej przez dekady „interwencyjonistycznej” polityki monitorowania oraz kontrolowania i wycofywać się z pewnych obszarów kompetencji. Na skutek przeprowadzonej serii reform administracyjnych i gospodarczych wprowadziło ono neoliberalną politykę gospodarczą, delegując bądź opowiadając się za delegowaniem swojej władzy na administrację lokalną w licznych dziedzinach, także w sferze kultury i dziedzictwa kulturowego⁹.

Od momentu dojścia do władzy przez obecnie rządzącą Partię Sprawiedliwości i Rozwoju (tur. Adalet ve Kalkınma Partii, AKP) w roku 2002, nastąpiło uznanie potencjału dziedzictwa kulturowego, a szerzej kultury, która pojawiła się jako jedno z zagadnień w programie politycznym¹⁰. Możliwości wykorzystania tego poten-

⁷ Z.M. Enlil, I. Dincer, dz.cyt.

⁸ N.A. Sat, N. Gürer, A.G. Üçer, dz.cyt.

⁹ Por. D. Ünal, *Museum Establishments and Cultural Policy in Turkey* [w:] *Introduction to Cultural Policy*...

¹⁰ Sam proces formułowania wyraźnie określonej polityki kulturalnej został rozpoczęty wraz z uznaniem Turcji za oficjalnego kandydata do członkostwa w Unii Europejskiej.

cjału do osiągnięcia sukcesu w realizacji neoliberalnej, prozachodniej polityki ekonomicznej, spowodowały przyjęcie nowej retoryki wychodzącej ponad dominujące dotąd kwestie ideologiczne i nacjonalistyczne. Pragmatyczne, nastawione na rezultaty stanowiska koncentruje się na wykorzystywaniu dziedzictwa kultury w różnych obszarach jako atutu w rywalizacji globalnej i instrumentu rozwoju gospodarczego. Kwestie ideologiczne są oficjalnie pomijane, aczkolwiek warto pamiętać, że od przewrotu wojskowego w roku 1980 kształt tureckim wewnętrznym politykom nadaje synteza turecko-islamska.

Zmiany wprowadzone przez AKP sprowadzają się zasadniczo do dwóch podstawowych rozwiązań w polityce dotyczącej dziedzictwa kulturowego. Pierwszym z nich jest używanie dziedzictwa jako środka służącego promocji kraju w środowisku międzynarodowym. Drugą z kolei innowacją jest priorytetowe traktowanie sektora prywatnego w tejże polityce poprzez włączanie jego zasobów inwestycyjnych i potencjału budowania partnerstwa publiczno-prywatnego.

Promocja międzynarodowa

Kultura jako całość, a dziedzictwo kulturowe w szczególności, uważane są za narzędzia służące promocji kraju oraz związanemu z nią wzrostowi dochodów z turystyki¹¹. Turcja prezentowana jest jako spadkobierczyni bogatej, historycznej spuścizny, „kraj, który posiada dziedzictwo wielu, liczących tysiące lat, cywilizacji”, i tego rodzaju promocja ma swoje głębokie uzasadnienie. Na terenie dzisiejszej Turcji znajduje się ponad 3 tysiące antycznych miast: liczba ta przewyższa liczbę starożytnych greckich miast w Grecji oraz starożytnych rzymskich miast we Włoszech. Szacuje się, że znajduje się tu również ponad 25 tysięcy kurhanów i ponad 7 tysięcy miejsc o charakterze archeologicznym z różnych okresów historii ludzkości¹². Generalnie zaś obszar Anatolii był *de facto* miejscem narodzin i rozwoju czterdziestu dwóch różnych cywilizacji od czasów neolitu¹³.

Promujące Turcję reklamy prasowe i telewizyjne, skierowane przede wszystkim do zagranicznych odbiorców, stanowią melanz niezwiązanych z sobą obrazów, które pozornie mają ilustrować różnorodność zasobów kulturowych w Turcji: od Stambułu i Cieśniny Bosforskiej, przez wywodzące się z czasów helleńskich posagi bóstw na górze Nemrut, klasyczne miasto Efez i białe trawertyny Pamukkale (Hierapolis), po seldżucką stolicę Konya. Tego rodzaju obrazy, okraszone chwytliwymi hasłami typu „ponadczasowy kraj”, przywołują na myśl pytanie o to, które z licznych, różnorodnych okresów w dziejach Turcji są rzeczywiście wykorzystywane do jej promocji?

¹¹ Por. A. Aksoy, *The Atatürk Cultural Centre and AKP's „Mind Shift” Policy* [w:] *Introduction to Cultural Policy*..

¹² S. Topal-Gökceli, *Legal Problems of the Cultural Heritage Protection in Turkey*, *Forum Archaeologiae* 55/VI/2010, <http://farch.net> [odczyt: 23.01.2010].

¹³ S. Waxman, *Loot: The Battle over the Stolen Treasures of the Ancient World*, New York 2008.

W ostatnim „Raporcie na temat Rozwoju Strategicznego” z roku 2006 tureckie Ministerstwo Kultury i Turystyki stwierdza, że z przeprowadzonej analizy zalet i słabych stron kultury w Turcji wynika, iż zasada „różnorodności w ramach jedności” jest jej najsilniejszym atutem. Raport opisuje kulturę jako posiadającą „polifoniczną naturę”, co ma oznaczać, że szanuje ona prawo do różnorodności rozmaitych grup etnicznych, religijnych i kulturowych zamieszkujących w granicach Turcji, takich jak Kurdowie, Ormianie czy Grecy.

Jeśli wierzyć reklamom i dokumentom rządowym, bogate dziedzictwo kulturowe Anatolii obejmuje każdą epokę i region geograficzny, a kraj ten ceni je wszystkie jako równoprawne części składowe swojej tożsamości kulturowej¹⁴. Bliższa obserwacja polityki dziedzictwa kulturowego pokazuje, że wspomniane wyżej slogany i ogólniki nie odzwierciedlają rzeczywistej sytuacji. Dziedzictwo w istocie przez urzędników państwowych uznawane jest za niebezpieczny temat. Traktują je jako kwestię o niskim priorytecie, a zarazem utrzymują wnikliwą kontrolę nad jego zarządzaniem¹⁵. Problemy w tym zakresie pojawiają się najczęściej na terenach zamieszkiwanych przez Ormian czy Kurdów, takich jak Kars, Mardin i Hasankeyf, co świadczy o słabości polityki w kwestii tolerancji i różnorodności.

W mieście Kars¹⁶, leżącym w prowincji Erzurum we wschodniej Turcji, znajduje się stosunkowo dobrze zachowana struktura historyczna, obejmująca m.in. Meczeta z Kopułą (Kümbet Camii), który został przekształcony z pochodzącego z X wieku ormiańskiego kościoła 12 Apostołów. W roku 2008 Dyrektoriat Fundacji ds. Religijnych Erzurum rozpoczął i bardzo szybko ukończył renowację meczetu, który nawet po wiekach zmian nadal przypomina kościół i odzwierciedla ormiańską tożsamość architektoniczną. Elementem prac konserwatorskich było stworzenie nowego otoczenia dla usytuowanego obok meczetu Kümbet, meczetu Evliya, co miało na celu zmarginalizowanie znaczenia tego pierwszego. Inspirując się obecnością mauzoleum w meczecie Evliya, cały ten zespół budowli został zreinterpretowany jako külliye, czyli zespół zabudowań, którego centralnym punktem jest meczet, a w którego skład wchodzi również medresa, szpital, kuchnie, piekarnia, hammam, inne budynki służące świadczeniu różnych usług dla społeczności. Mimo że historycznie niezwiązane, oba meczety połączone zostały długimi arkadami i wysokimi kamiennymi murami, natomiast sama restauracja dawnego kościoła została przeprowadzona w sposób niedbały i nieudolny. W związku z tym, iż podczas jego odnowy w kamieniu, które dekorują kościół od strony zewnętrznej, wbijane były gwoździe, Rada Konserwatorska Erzurum wszczyła postępowanie śledcze, jednak pomimo głosów sprzeciwów, zaplanowane prace zostały wykonane¹⁷.

Zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym, często niewygodne dla administracji tureckiej wewnątrz kraju z uwagi na nieuregulowane na poziomie pań-

¹⁴ Por. G. Pulhan, dz.cyt.

¹⁵ Por. Ç. Atakuman, *Value of Heritage in Turkey: History and Politics of Turkey's World Heritage Nominations*, „Journal of Mediterranean Archeology” 2010, s. 107–131.

¹⁶ Wczesna historia miasta powiązana jest z dziejami Armenii. W X w. Kars był rezydencją królów ormiańskich z dynastii Bagradytów.

¹⁷ Por. G. Pulhan, dz.cyt.

stwowym kwestie ideologii i polityki wobec grup mniejszościowych, są jednak traktowane jako sprzyjająca okoliczność dla zdobycia uznania na forum międzynarodowym i odwołania się do dawnej świetności Imperium Osmańskiego. Dyskurs na temat dziedzictwa pozostaje elementem składowym dążeń Turcji do ochrony swojego miejsca w ramach ewoluującego porządku światowego i dostosowania się do imperatywów międzynarodowych, zwłaszcza w obszarze negocjowania warunków integracji z Unią Europejską. Jego główną funkcją jest przekonanie do siebie partnerów europejskich i międzynarodowych poprzez potwierdzenie żywotności uniwersalnej idei tolerancji dla różnorodności kulturowej.

W takie przesłanie doskonale wpisuje się kwestia miejsc wprowadzonych przez Turcję na listę światowego dziedzictwa UNESCO¹⁸. Turcja, będąc od roku 1983 sygnatariuszem Konwencji w sprawie ochrony dziedzictwa światowego z 1972 roku posiada dziewięć miejsc na liście UNESCO. Siedem z nich to miejsca kulturowe, dwa natomiast posiadają cechy zarówno naturalne, jak i kulturowe¹⁹. Ostatnim miejscem, które zostało dołączone do listy w roku 2011, jest meczet Selimiye w Edirne.

Wybór przez Turcję miejsc do listy światowego dziedzictwa to rezultat świadomości swojego znaczenia jako kraju zajmującego centralne miejsce na skrzyżowaniu Wschodu z Zachodem i Północy z Południem, a także przemyślanych decyzji politycznych. Niektóre z owych miejsc, takie jak głównie hellenistyczne i rzymskie Hierapolis-Pamukkale oraz Troja, mają stanowić gratyfikację uniwersalnych wartości ogólnoludzkich, a także umocnienie korzeni cywilizacji europejskiej na znacznie starszej ziemi anatolijskiej. Podczas gdy inne, takie jak stanowisko archeologiczne Hattusa czy miasto Safranbolu, odwołują się do rodzimych wydarzeń, świadczących o wyjątkowości rozwoju kulturowego Anatolii. Jednocześnie fakt bycia spadkobiercą dawnych kultur Anatolii jest wykorzystywany jedynie poprzez bardzo ostrożne, skrupulatne wybieranie miejsc, które nie są kontestowane przez żadną z żyjących w Turcji społeczności.

Narracje kierowane do międzynarodowej opinii publicznej, jak i niektórych rodzimych kręgów odbiorców, przedstawiają Turcję jako kraj wyróżniający się kulturą tolerancji dla nietureckiego dziedzictwa. Dziedzictwo anatolijskie ukazują one jako wkład zasilający zachodnioeuropejski dorobek cywilizacyjny, prezentując je jako most pomiędzy islamem a chrześcijaństwem i przypominając Zachodowi jego hellenistyczne korzenie w Anatolii. Jednakże dążeniom do zdobycia prestiżu i manifestowaniu związków z cywilizacją zachodnią przeczą narracje tożsamościowe (nacjonalistyczne i islamistyczne), za sprawą których dziedzictwo jest traktowane jako sprawa honoru narodowego w prezentowaniu państwa-narodu na arenie międzynarodowej. Duma narodowa w tym przypadku ma polegać na utwierdzeniu stanu posiadania i kontroli nad dziedzictwem, będącym przedmiotem pożądania zachodnich nacji, a także celebrowaniu bohaterskich podbojów Europy. Co więcej, „uniwersal-

¹⁸ Ç. Atakuman, dz.cyt.

¹⁹ M. Somuncu, T. Yiğit, *World Heritage Sites in Turkey: Current Status and Problems of Conservation and Management*, „Coğrafi Bilimler Dergisi” 2010, nr 8 (1), s. 1–26, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/33/1339/15512.pdf> [odczyt: 1.03.2012].

ne” idee pozostają w konflikcie z tożsamościową polityką islamu, edukacji i ideologii państwa tureckiego, które wciąż nie uznaje różnorodności i nie dąży do rozwiązania konfliktów w tym obszarze²⁰. W praktyce państwo określa status dziedzictwa kulturowego jedynie w imieniu tych obywateli, którzy zrezygnowali ze swoich złożonych tożsamości etnicznych i przyjęli jedną tożsamość pod parasolem tureckości i islamu.

Demonstrowanie dumy narodowej odbywa się bez autentycznej dbałości o dziedzictwo kulturowe w praktyce. W ostatnich latach Turcja przez długi czas nie była w stanie nominować nowych miejsc na listę UNESCO, ponieważ znacznie odstaje od międzynarodowych standardów „zarządzania miejscami”. Plany zarządzania dla tureckich miejsc znajdujących się na liście oraz dla miejsc do potencjalnych nowych nominacji są obecnie przygotowywane²¹. Sytuacja ta dotyczy m.in. zabytkowych dzielnic Stambułu, które znajdują się na liście światowego dziedzictwa i istnieje niebezpieczeństwo przesunięcia ich na listę dziedzictwa zagrożonego.

Obecnie zabytki Stambułu są coraz bardziej zagrożone przeludnieniem, zanieczyszczeniem przemysłowym i niekontrolowaną urbanizacją. Praktyczne skutki tej sytuacji mogą być druzgocące. Niszczenie historycznych stambulskich dzielnic wynikające z polityki legalizującej ich unicestwienie, często też związane z brakiem systematycznych wykazów i rejestrów, doprowadziło do ostatecznego ostrzeżenia wydanego przez UNESCO w czerwcu 2009 roku, iż miasto zostanie umiejscowione na liście miejsc zagrożonych²². Plan zarządzania miejscem dla Stambułu będzie testem, czy międzynarodowe standardy zarządzania dziedzictwem kultury mogą być z powodzeniem stosowane w kontekście społecznych, gospodarczych i politycznych struktur Turcji.

Prywatyzacja dziedzictwa kulturowego

Zaawansowane procesy prywatyzacyjne, które stanowią trzon liberalnej polityki gospodarczej, i całkowicie proglobalizacyjny kierunek rozwoju przyjęty przez partię rządzącą AKP²³ mają ogromny wpływ na obszar dziedzictwa kulturowego²⁴. Prywatyzacja jest uznawana przez elity polityczne za odpowiednie rozwiązanie dużych problemów w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym i jedynym sposobem osiągnięcia szybkich, a jednocześnie skutecznych rezultatów przy minimum zasobów. Powyższa argumentacja może uchodzić za przekonującą w sytuacji, gdy znaczna liczba

²⁰ Por. Ç. Atakuman, dz.cyt.

²¹ M. Somuncu, T. Yiğit, dz.cyt.

²² UNESCO, <http://www.unesco.pl/?id=299> [odczyt: 2.03.2012].

²³ Por. A. Aksoy, dz.cyt.

²⁴ Wkład kapitału prywatnego w działalność kulturalną pojawił się po raz pierwszy w Turcji w połowie lat siedemdziesiątych i osiągnął szczyt w latach dziewięćdziesiątych XX w., kiedy nowe fundacje i stowarzyszenia stały się aktywne w obszarze kultury. Wraz z wycofywaniem się państwa z obszaru kultury trzeci sektor, sponsorowany przez sektor prywatny, zaczął wypełniać próżnię. Wzrastająca liczba festiwali i inicjatyw artystycznych doprowadziła do zwiększenia lokalnej produkcji w dziedzinie kultury i udostępniła odbiorcom w Turcji produkty kulturalne z całego świata.

miejsc oraz budowli o charakterze archeologicznym i historycznym wymaga pilnej potrzeby podjęcia środków ochronnych, a apatyczność procesów biurokratycznych, ciągły brak wielu kluczowych regulacji w obszarze dokumentacji²⁵, badań i edukacji, duże koszty prac konserwatorskich i chronicznie niski budżet Ministerstwa Kultury i Turystyki nie pozwalają na podjęcie stosownych działań w tym zakresie.

Środki finansowe przeznaczane na ochronę dziedzictwa kulturowego są niezwykle skromne. Całkowity budżet Ministerstwa Kultury i Turystyki na rok 2009 wynosił około 0,5 miliarda euro, co stanowi około 0,4% całkowitego budżetu państwa. Od ministerstwa dysponującego takim budżetem oczekuje się ochrony „wyjątkowego” i „niedościgniętego” dziedzictwa Turcji oraz podejmowania innego rodzaju działań, które mają prowadzić do ożywienia tureckiej sceny kulturalnej²⁶. Z kolei przedsiębiorstwa i osoby prywatne, konsorcja i ich fundacje, takie jak Eczacıbaşı, Suna, İnan Kiraç czy Grupa Koç, coraz chętniej finansują projekty archeologiczne i konserwacyjne, wystawy muzealne, badania i publikacje branżowe, traktując te inwestycje jako część swojej „społecznej odpowiedzialności”, a równocześnie zyskując prestiż i rozgłos, których im one przysparzają.

Przeprowadzone w ostatniej dekadzie zmiany w regulacjach politycznych i prawnych związanych z dziedzictwem kulturowym wskazują na fundamentalną zmianę w sposobie postrzegania przez rząd tego rodzaju zasobów. Wśród ostatnio uchwalonych ustaw i przepisów dotyczących dziedzictwa kulturowego, które mają na celu między innymi podniesienie korzyści sektora prywatnego uzyskiwane z zaangażowania w tym obszarze, a także delegowanie władzy nad nim na administrację lokalną, szczególnie miejsce zajmują: ustawa z lipca 2004 roku nr 5225 pt. *Incentives for Cultural Investments and Enterprises* i rezolucja nr 745 z sierpnia 2008 roku oraz ustawa nr 5366 z czerwca 2005 roku pt. *Conservation by Renovation and Use by Revitalization of the Deteriorated Historical and Cultural Immovable Property*.

Zapisy zawarte w ustawie nr 5225 *Incentives for Cultural Investments and Enterprises* z roku 2004, która obejmuje kilkanaście różnych obszarów tematycznych, umożliwiają Ministerstwu Kultury i Turystyki oddanie w dzierżawę sektorowi prywatnemu miejsc zarejestrowanych jako nieruchomości kultury, w tym zarówno tych o charakterze archeologicznym, jak i zabytków o wartości historycznej. Przepisy wykonawcze do tej ustawy zostały przyjęte w roku 2008 w formie rezolucji nr 745 przez Wysoką Komisję do spraw Ochrony Zasobów Kulturowych i Naturalnych²⁷.

²⁵ Do tej pory nie wdrożono ujednoliconego systematycznego spisu dziedzictwa kulturowego. Co więcej, nie zostały podjęte jakiegokolwiek środki konserwacji i ochrony w różnych miejscach znajdujących się na liście światowego dziedzictwa. Działania w zakresie dokumentacji są podejmowane przez niezależny zespół składający się z pracowników naukowych Uniwersytetu Stambulskiego, realizujący projekt Archeologia Osadnictwa w Turcji (tur. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, TAY).

²⁶ Por. Ç. Atakuman, dz.cyt. Odpowiednio, te same środki budżetowe stanowiły mniej niż połowę budżetu Dyrektoriatu ds. Religijnych na rok 2009.

²⁷ Komisja ta jest najwyższym organem administracyjnym, podlegającym Ministerstwu Turystyki i Kultury, z siedzibą w Ankarze, który formułuje fundamentalne zasady dotyczące ochrony i renowacji zasobów kulturalnych i naturalnych. Na czele komisji stoi sekretarz w randze ministra, ośmiu jej członków jest urzędnikami, natomiast sześciu to akademicy i eksperci. Do obowiązków

Rezolucja ta po raz pierwszy w historii Republiki Tureckiej zaakceptowała zasadę leasingu miejsc o charakterze archeologicznym jednostkom posiadającym osobowość prawną. Dokument ten całkowicie zmienił dotychczas obowiązującą zasadę, która uznawała zasoby archeologiczne za własność publiczną i zakazywała ich używania dla osiągnięcia korzyści osobistych lub finansowych²⁸.

Obecnie w ramach nowego prawa sektorowi prywatnemu zostały przekazane trzy miejsca²⁹. Wszystkie one znajdują się w granicach municypalnych Antalyi, jednej z najbardziej rozwiniętych turystycznie prowincji w Turcji: kościół św. Mikołaja w Demre i antyczne miasta Perge i Aspendos.

Z kolei według ustawy nr 5366 *Conservation by Renovation and Use by Revitalization of the Deteriorated Historical and Cultural Immovable Property* z roku 2005 władze municypalne mają prawo do wprowadzania fizycznych zmian w miejscach o charakterze archeologicznym bądź w miejscach zarejestrowanych jako obiekty kultury w ramach projektów rewitalizacji urbanistycznej. Nowe przepisy natychmiast zostały poddane krytyce ze strony archeologów, którzy wyrażali obawy, że mogą one zamienić miejsca o znaczeniu historycznym w strefy budów i zlegalizować ich niszczenie.

Projekty renowacyjne zrealizowane na mocy nowych przepisów prawa były bardzo złej jakości, co wynikało z braku ekspertyz w zakresie dziedzictwa kulturowego, a także niskich standardów zawodowych. Studia wykonalności dla wniosków projektowych i same projekty regeneracyjne są realizowane przez państwową Administrację ds. Rozwoju Gospodarki Mieszkaniowej (tur. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, TOKİ) bądź afiliowane przy władzach miasta przedsiębiorstwa, takie jak KİPTAŞ w Stambule, które pracują niezależnie, bez jakiegokolwiek zewnętrznego nadzoru. Prawo to umożliwiło wdrażanie tak kontrowersyjnych projektów, jak transformacja urbanistyczna na dużą skalę i regeneracja terenów sąsiadujących ze Stambułem, a mianowicie: Sulukule, Tarlabası i Süleymaniye³⁰.

Analiza dotychczasowych doświadczeń prowadzi do konkluzji, że zachowywanie dziedzictwa kulturowego nie jest jedynym bodźcem projektów rewitalizacyjnych. Motywacją przekształceń urbanistycznych i projektów regeneracyjnych, które stanowią przyczynę przymusowych przesiedleń ludzi mieszkających i pracujących w centrach miast na obrzeża, są olbrzymie i szybkie profity, które można uzy-

komisji należy: koordynowanie regionalnych komisji ochrony; rozwiązywanie problemów, które pojawiają się podczas procesu aplikacyjnego; ponowne rozpatrywanie celów planów konserwatorskich dla miejsc archeologicznych oraz utrzymywanie i podejmowanie odpowiednich decyzji. Na stronie internetowej Ministerstwa Kultury można znaleźć wszystkie rezolucje podjęte przez Komisję od 1988 r., jak również nazwiska członków komisji, którzy je podejmowali. High Commission jest najwyższym organem administracyjnym, podlegającym Ministerstwu Turystyki i Kultury, który formułuje fundamentalne zasady dotyczące ochrony oraz renowacji zasobów kulturalnych i naturalnych.

²⁸ Por. G. Pulhan, dz.cyt.

²⁹ Media tureckie dotarły do informacji, że negocjacje dotyczące wszystkich tych miejsc były prowadzone jeszcze przed ogłoszeniem rezolucji.

³⁰ Por. G. Pulhan, dz.cyt.

skąć z rozwoju nieruchomości. Powszechnie wszakże wiadomo, że tereny odpowiednie do modernizacji w śródmieściu Stambułu i innych dużych tureckich miast mają skrajnie ograniczone rozmiary.

Dziedzictwo a państwowe projekty rozwojowe

Kontrowersje wokół zagadnienia dziedzictwa kulturowego pojawiają się również w związku z państwowymi projektami rozwojowymi o dużej skali i ich negatywnymi skutkami dla anatolijskiej spuścizny. Realizację wielkich projektów inżynierskich, które zostały zaplanowane bez konsultacji z ekspertami do spraw dziedzictwa kulturowego i środowiska naturalnego, rozpoczęto w Turcji w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku. Od tego czasu wiele miejsc o charakterze archeologicznym i historycznym zostało zatopionych na skutek budowy zapór wodnych a problem pozostaje aktualny także dziś. Z powodu planowanej budowy nowych zapór i elektrowni wodnych, wiele z tych miejsc może wkrótce znaleźć się pod wodą³¹. Większość zagrożonych bądź zniszczonych już miejsc znajduje się w południowo-wschodnich regionach Turcji, gdzie liczne tamy, budowane w dorzeczu Tygrysu i Eufratu, stanowią część regionalnych projektów rozwojowych³².

Dzisiaj kwestie te mają fundamentalne znaczenie z wielu powodów. Dziedzictwo kulturowe Anatolii przyciąga uwagę krajowych i międzynarodowych naukowców³³ oraz międzynarodowej opinii publicznej, zmiany środowiskowe stanowią problem globalny, a społeczne implikacje przesiedlania ludzi z zalewanych terytoriów powodują duży problem wewnętrzny. Szczególnie duże zainteresowanie i szeroką reakcję opinii publicznej wywołały plany zatopienia dziedzictwa kulturowego o uniwersalnym znaczeniu w Zeugma (rzymskie miasto garnizonowe w południowo-wschodniej Turcji)³⁴, Allianoi (starożytne centrum spa niedaleko Pergamonu w zachodniej Turcji)³⁵ i Hasankeyf (średniowieczna miejscowość w pobliżu Batman, w południowo-wschodniej Turcji)³⁶.

³¹ Z. Ahunbay, *Hasankeyf in the Context of Cultural Heritage Preservation in Turkey*, 2006, http://m-h-s.org/ilisu/upload/PDF/Analysen/Comment_Ilisu_ZeynepAhunbay_Hkeyf_CultHeritage_engl.pdf [odczyt: 2.03.2012].

³² Zob. np. M. Ronayne, *The Cultural and Environmental Impact of Large Dams in Southeast Turkey*, Kurdish Human Rights Project, London 2005.

³³ Prowadzone są również projekty mające na celu zewidencjonowanie miejsc, które będą zatopione przez zapory wodne. Pierwszym z nich był projekt „Keban”, zrealizowany w ponad 20 miejscach we wschodniej Turcji – dotkniętych przez budowę tamy Keban na rzece Eufrat – przez tureckich i zagranicznych archeologów od połowy lat sześćdziesiątych i był kontynuowany przez dekadę.

³⁴ Zob. np. E. Tanaka, *Protecting One of the Best Roman Mosaic Collections in the World: Ownership and Protection in the Case of the Roman Mosaics From Zeugma*, Turkey, „Stanford Journal of Archaeology” 2007, t. 5, s. 183–202.

³⁵ Zob. np. ICOMOS, *World Report 2006/2007 on Monuments and Sites in Danger*, M. Petzet, J. Ziesemer (red.), July 2010, http://www.international.icomos.org/risk/world_report/2006-2007/index.htm [odczyt: 2.03.2012].

³⁶ Zob. np. Z. Ahunbay, dz.cyt.

W międzynarodowych dokumentach dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym w konwencjach UNESCO, zawarte są zalecenia dotyczące realizacji fazy przygotowawczej projektów inżynierskich, podczas których miejsca o wadze historycznej i archeologicznej powinny być zbadane i oznaczone w celu ich przetrwania w stanie nienaruszonym³⁷. Konwencje i rekomendacje UNESCO zostały ratyfikowane przez Turcję, dlatego też kilkanaście krajowych i zagranicznych organizacji eksperckich, skupiających architektów, historyków sztuki, inżynierów i organizacji pozarządowych, domaga się rewizji projektu tamy Ilisu na rzece Tygrys, aby zredukować jej wpływ na około dwieście miejsc o charakterze archeologicznym w regionie³⁸. Hasankeyf, niegdyś ważna lokalizacja na Jedwabnym Szlaku, jest najbardziej widocznym i reprezentacyjnym ze wszystkich, z uwagi na swoje malownicze położenie i bogatą strukturę architektoniczną. Posiadając cenne budowle i potencjał archeologiczny, stanowiąc bezcenną wartość historyczną i kulturową dla lokalnej ludności kurdyjskiej, Hasankeyf jest zarazem jednym z najlepiej zachowanych średniowiecznych miejsc w Turcji³⁹.

Podsumowanie

Dziedzictwo kulturowe stanowi dziś z jednej strony przedmiot ochrony, z drugiej zaś jest zasobem wykorzystywanym dla rozwoju, oraz kształtowania wizerunku danego kraju i narodu w środowisku międzynarodowym. Równocześnie, co należy podkreślić, włączenie dziedzictwa do aktualnie zachodzących przemian cywilizacyjnych może się okazać jedyną gwarancją jego skutecznej ochrony, której istotą w systemie wolnorynkowym jest umiejętne powiązanie go ze sferą gospodarczą⁴⁰.

Wraz z rozpoczęciem rządów przez AKP dziedzictwo kulturowe podlega w Turcji zjawisku komodyfikacji i jest traktowane przez władze tureckie jako element prosperity gospodarczej. Rząd AKP zainaugurował politykę przyciągnięcia do zaniedbanego obszaru dziedzictwa przez technicznie sprawne rozwiązania w formie różnego

³⁷ Postanowienia rekomendacji UNESCO, dotyczącej Ochrony Dóbr Kultury Zagrożonych Pracami Publicznymi i Prywatnymi, z 1968 r. podkreślają, iż „obowiązkiem rządów jest zapewnienie ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego ludzkości, w takim samym stopniu jak rozwoju społecznego i ekonomicznego. Środki zapobiegawcze i naprawcze powinny mieć na celu ochronę lub ratowanie dóbr kultury przed pracami publicznymi lub prywatnymi, z którymi wiąże się ryzyko naruszenia lub zniszczenia ich”.

³⁸ Projekt tamy Ilisu jest realizowany w ramach większego projektu pod nazwą „Projekt Południowo-Wschodnia Anatolia” (tur. Güneydoğu Anadolu Projesi, GAP), zainicjowanego pod koniec lat siedemdziesiątych XX w. Jego celem był rozwój regionalny południowo-wschodniej części Turcji, zamieszkiwanej przez ludność kurdyjską, wskutek realizacji planu irygacji o dużej skali, jak również wytwarzanie energii elektrycznej w elektrowniach wodnych poprzez budowę dużej liczby zapór wodnych w dorzeczu Tygrysu i Eufratu.

³⁹ Z. Ahunbay, dz.cyt.

⁴⁰ Zob. np. J. Purchla, *Dziedzictwo a rozwój. Konflikt czy szansa?*, styczeń 2007, <http://www.biuletyn.e-gap.pl/index.php?view=artykul&artykul=16> [odczyt: 3.03.2012].

rodzaju zachęt, kapitału prywatnego. Jednak, jak pokazuje praktyka, przez stawianie na pierwszym miejscu rozwoju urbanistycznego, mającego na celu stymulację handlu turystycznego i zwiększanie rozmiarów stref wyznaczonych dla przedsięwzięć komercyjnych, nastąpiło przesunięcie kwestii ochrony dziedzictwa kulturowego na plan dalszy. Nietrudno dostrzec, że postulat umiejętnego i harmonijnego powiązania zasobów dziedzictwa i rozwoju ekonomicznego, czyli znalezienia kompromisu pomiędzy kanonami ochrony a wymogami życia i prawami ekonomii, jest w Turcji daleki od osiągnięcia.

Stworzone zostały wprawdzie podwaliny prawne ochrony zasobów kulturowych, a założeniem nowo przyjętych ustaw parlamentarnych i regulacji administracyjnych było rozwiązanie poważnych, powszechnie występujących problemów w obszarze dziedzictwa, jednakże, implementacja istniejących przepisów jest wybiórcza, a poziom ich ogólności pozostawia wiele miejsca na interpretację. Nadal też wiele palących kwestii pozostaje nieuregulowanych. Państwo wciąż boryka się ze wzrostem liczby nielegalnych wykopalisk, grabieży, niszczenia miejsc, jak również nielegalnym handlem zasobami kulturowymi⁴¹.

Dziedzictwo kulturowe Turcji, podobnie jak za czasów osmańskich, stanowi kwestię dyplomacji międzynarodowej i rozwoju gospodarczego. Czerpanie z dorobku osmańskiego z jednej strony jest sposobem na odnalezienie własnej tożsamości jako odmiennej od zachodnioeuropejskiej, z drugiej jednak pozostaje usunięte z procesów budowania wspólnoty historycznej i kulturowej oraz uznania jej wewnętrznej różnorodności⁴². Przyszłość pokaże, czy rząd AKP będzie zainteresowany wytyczeniem drogi dla polityki wspierającej różnorodność oraz umiejscowi ją w ramach wizji demokratycznej. Czy też będzie jedynie utrzymywał polifonię kulturalną w ryzach autokratycznego, wąsko wytyczonego planu, a jego priorytetem pozostanie kreowanie dobrego wizerunku i czerpanie krótkoterminowych korzyści z użytkowania spuścizny anatolijskiej. Ostatecznie, w kraju gdzie znajduje się więcej meczetów (ponad 85 tys.) niż szkół (ponad 70 tys.), większość opinii publicznej nie jest zainteresowana ani dziedzictwem Anatolii, ani nominacjami do listy światowego dziedzictwa.

Bibliografia

- Aksoy Z., *The Atatürk Cultural Centre and AKP's „Mind Shift” Policy* [w:] S. Ada, H.A. İnce (red.), *Introduction to Cultural Policy in Turkey*, Istanbul 2009.
- Ahunbay Z., *Hasankeyf in the Context of Cultural Heritage Preservation in Turkey*, 2006, http://m-hs.org/ilisu/upload/PDF/Analysen/Comment_Ilisu_ZeynepAhunbay_Hkeyf_CultHeritage_engl.pdf [odczyt: 2.03.2012].
- Atakuman Ç., *Value of Heritage in Turkey: History and Politics of Turkey's World Heritage Nominations*, „Journal of Mediterranean Archeology” 2010, nr 23.1.

⁴¹ S. Topal-Gökceli, *Legal Problems of the Cultural Heritage Protection in Turkey*, *Forum Archaeologiae* 55/VI/2010, <http://farch.net> [odczyt: 3.03.2012].

⁴² Ç. Atakuman, dz.cyt.

- Basgelen N., Demir G., Gamm N., *Turkey's cultural heritage must be protected*, Istanbul, „Hürriyet Daily News”, 9 September 2010, <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=protecting-turkey8217s-cultural-heritage-8211-an-interview-with-nezih-basgelen-2010-09-08> [odczyt: 2.03.2012].
- Enlil Z., Dinçer İ., *The Role of Heritage Conservation in the Management of Urban Regions, 44th ISOCARP Congress, Urban Growth Without Sprawl. A way Towards Sustainable Urbanization*, Dalian, China, 19–23 September 2008.
- Enlil Z., Dinçer İ., *The Role of Heritage Conservation in the Management of Urban Regions, ISOCARP the 40th International Planning Congress: Management of Urban Regions*, Switzerland Geneva. 18–22 September 2004.
- Gunay Z., *Neoliberal Urbanism and Cultural Heritage*, paper presented at the 44th ISOCARP Congress 2008.
- ICOMOS, International Council on Monuments and Sites, *World Report 2006/2007 on Monuments and Sites in Danger*, M. Petzet, J. Ziesemer (red.), http://www.international.icomos.org/risk/world_report/2006-2007/index.htm [odczyt: 2.03.2012].
- Pulhan G., *Cultural Heritage Reconsidered in the Light of Recent Cultural Policies* [w:] S. Ada, H.A. İnce (red.), *Introduction to Cultural Policy in Turkey*, Istanbul 2009.
- Purchla J., *Dziedzictwo a rozwój. Konflikt czy szansa?*, styczeń 2007, <http://www.biuletyn.e-gap.pl/index.php?view=artykul&artykul=16> [odczyt: 5.03.2012].
- Ronayne M., *The Cultural and Environmental Impact of Large Dams in Southeast Turkey*, Kurdish Human Rights Project, London 2005.
- Tanaka E., *Protecting One of the Best Roman Mosaic Collections in the World: Ownership and Protection in the Case of the Roman Mosaics From Zeugma, Turkey*, „Stanford Journal of Archaeology”, <http://www.stanford.edu/dept/archaeology/journal/09Tanaka.pdf> [odczyt: 3.03.2012].
- Topal-Gökceli S., *Legal Problems of the Cultural Heritage Protection in Turkey*, *Forum Archaeologiae* 55/VI/2010, <http://farch.net> [odczyt: 5.03.2012].
- Sat N.A., Gürer N., Üçer A.G., *Local Governments Role in Conservation and Evaluation of Cultural and Historical values: Beypazarı case*, 42nd ISOCARP Congress 2006, http://www.isocarp.net/Data/case_studies/787.pdf [odczyt: 13.03.2012].
- Somuncu M., Yiğit T., *World Heritage Sites in Turkey: Current Status and Problems of Conservation and Management*, *COĞRAFİ BİLİMLER DERGİSİ CBD* 2010, nr 8 (1), s. 1–26, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/33/1339/15512.pdf> [odczyt: 5.03.2012].
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO, <http://www.unesco.pl/?id=299> [odczyt: 5.03.2012].
- Ünzal D., *Museum Establishments and Cultural Policy in Turkey* [w:] S. Ada, H.A. İnce (red.), *Introduction to Cultural Policy in Turkey*, Istanbul 2009.
- Waxman S., *Loot: The Battle over the Stolen Treasures of the Ancient World*, New York 2008.